ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Ճանապարհորդութիւն Պողիկլեսի ի Հռոմ [1]:

ԹՈՒՂԹ Է·

Պողիկլէս առ Փիլոստրատոս, որդի Արիստոնեայ.

Ներքին տեսիլ Հռովմայ. — Ցիրկոսակարանք. — Դրունք. — Տաճարք. — Ջրանցք. — Սովորոյթք առանձնականք, և այլն:

Նորանոր գաղափարներով երևակայութիւնս լցուած, հազիւ թէ մէկ քանի վայրկեան հանգըստեան եռեալ էի, եկաւ Սիրոս զիս գտնելու: «Եկու, ըսաւ ինծի, երթանք Հռովմայ ամենէն հրաշակաւոր տեղուանքը տեսնելու: Յանիկուլոն լերան վրայէն տեսածներդ աչքիդ առջին պիտի պարզէն· այսօր երեկուան ճամբուն ներհակը բռնենք, և քաղքին զանազան թաղերը հանդիպենք, մասնաւոր կերպով հետաքննութեան արժանի առարկաները զննելով: Այս մեծ պատկերին ամէն մէկ մասն ալ, ամբողջութեանը պէս կը զարմացընէ: Քանի որ վրան նայիս՝ կարծես թէ հսկայ մը կուգայ մարդկային ձեռակերտին վրայ. Յոյն կամ Հռովմայեցի ըլլալը, զօրաւոր կամ տկար, ազատ կամ գերի, մոռցէն ալ չանցնիր. որոնց կ՚ուրախանայ իրեն նմանեաց ձիգը տեսնելով, և անոնց փառացը ինքզինքը հաղորդ կը սեպէ: Աշխարհիս վրայ ուրիշ ի՞նչ տեղ կայ որ կարենայ այսչափ վսեմ պատկերներ աչքիդ առջին դնել: Տեսեր եմ Թեբէ, Լակեդեմոն, Կորնթոս քաղաքները. բնակեր եմ հռչակաւոր Աթենքի մէջ. և այս մեծ քաղաքաց մէջ բան մը չկայ որ Հռովմայ պայծառութեանը գաղափար մը տայ. անհունութիւն մըն է ըսեմ՝ կէտի մը դիմացը:

«Արևը դեռ նոր սկսեր է ելել. աւելի համարձակ կերպով կրնանք ամէն բան զննել քաղաքացւոց ժողվուելէն առաջ, թէ հասարակաց հրապարակներուն մէջ, և թէ այն տեղուանք ուր որ առօրական մուտքը արգիլուած է: Այսօր ինոնորեայ ըսուած վաճառքի օրերէն մէկն է, որ ամէն ինը օրը մէկ անգամ հանդիպելուն համար այսանկ կոչուած է: Տեսնես պիտի միանգամայն մշակը, հարուստ կալուածատէրը և չքաւոր պատրիկը, ինչպէս Հռովմայ տէրութիւնը ամէն կողմէն կը վազեն, ոմանք խարդախութիւն լարելու համար, ուրիշներ զանոնք խափանելու պատճառաւ, և գործելով ամէնքը՝ հասարակաց բարւոյն կերպարանօք իրենց շահը փնտռելու համար»:

Ճամբայ որ ինկանք, խորին լռութիւն մը տիրած էր այն տեղուանքը՝ զորոնք որ քիչ մը ատենէն անհուն ժողովրդեան մը ալիքները ամբոխով ու շփոթութեամբ պիտի լեցնէին: «Այս թաղիս մէջն է, ըսաւ ընկերս, ուր Հռովմայ գլխաւոր գերդաստանները կը բնակին: Ամէնը առանձին ընդարձակ տներ ունին, և ամէն տուն մէկալներէն բաժնուած է, որով տեսակ մը կղզիներ կը ձևացընեն, ինչպէս որ ալ սովորաբար կը կոչեն: Ասոնք փառաւոր պալատներ են՝ որոնց մէջ անհամար բազմաթիւ ժողովուրդ մը կը բնակի՝ ինչպէս են Յունաստանի տուները:

«Այդ մարմարինէ սիւնազարդ սրահները, ուր որ նստարաններ ալ կան, սպասատնոյան են այն պաշտպանեալներուն որոնք բազմութեամբ կ՚երթան իրենց պաշտպան տէրերուն մեծարանք ընելու համար: Խիստ աղքատները սեմէն անդին չեն կրնար անցնիլ. հոն տեղն է որ իրենց ցածութեանը արժանաւոր՝ անարգ ողորմութեան մը կը սպասեն: Տներուն դուռը նուիրական է: Ոչ միայն ինքը իրեն առանձին դիքը ունի, այլ նաև անոր իւրաքանչիւր մասը մասնաւոր աստուածի մը պաշտպանութեանը տակն է:

«Այդ փառաւոր ճամբան, որ Սուպուրրեան ճամբան կը շարունակէ, զորն որ հիմա անցանք, կ՚ըսուի Նօվա-Վիա ճամբայ. որուն այսպէս կոչուելուն պատճառը ան է որ անդադար Կապիտոլեան գացող քրմերով լեցուն է: Ձախ դին Կարինա ըսուած թաղ մը կայ, վասն զի զայն բաղկացընող տները կառուածի ձևով տանիքով մը ծածկած են: Անկէց անդին է Կարմէնտալ դուռը՝ որ Արեսի դաշտը կը տանի. կ՚ըսուի նաև Սկէլէրատա դուռ, 'ի յիշատակ իրեք հարիւր վեց Փաբեանց դժբաղդութեանը որ այս դռնէն ելան Հռովմայէն. 274 թուականին, Վէյացւոց հետ պատերազմելու համար, և նոյն պատերազմին մէջ ամէնը մեռան:

«Ահաւասիկ հրապարակին մէջ ենք, որն որ Հռովմայ տարեգրութեանց մէջ այնչափ հռչակաւոր տեղ մը եղած է: Բոլոր միւս հրապարակները նոյն անուամբ կը կոչուին, բայց ասիկայ գերազանցութեանը կողմանէ Հռովմէական հրապարակ կամ պարզապէս հրապարակ կ՚ըսուի: Առաջները ասիկայ ամենևին անզարդ անշուք տեղ մըն էր. Տուղղոս Ոստիլիոս կամարակապ ճամբաներով և գլխաւորապէս սեղանաւորաց կրպակներով շրջապատեց զայն: Անկէ ետքը ընդարձակ պալատներ շինեցին, ուր որ դատաստան կը կտրեն, և կ՚ըսուին Բազիլիկէ. և ժողովուրդը պէտք եղած ատենը հոն կը ժողվուի, հասարակաց գործողութեանց վրայօք խօսելու համար: Ասոնցմէ զատ կը տեսնես նաև տաճարներ, դահլիճներ, հասարակաց վարժա-

---

[1] Տես Հտ. ԺԳ. երես 110. Հտ. ԺԵ, երես 114, 146, 179, 209:

բաններ, չքեղ ապարանքներ: Այս ընդարձակածաւալ հրապարակը զարդարող արձաններուն մէջէն մէկը՝ նոյն իսկ Հռովմէն աւելի հին է, որն որ ինչպէս որ կ'ըսուի, Եւանդր արքայէն Հերակլէսի նուիրած է, և Հերակլէս յաղթող կ'ըսուի. վասն զի յաղթականաց զգեստովը կը զարդարէին այն հանդիսից ժամանակ՝ յորում Հռովմ իր զօրավարները կը փառաւորէ:

„ Տասներկու ոսկեզօծ արձանները, զոր կը տեսնես, երկոտասան մեծ աստուածները կը ներկայացընեն:

„ Ահա Յանոսին տաճարը. այդ աստուածը Հռովմայ մէջ ուրիշ շատ տաճարներ ունի. բայց ամենէն հինը աս է, զորն որ Հռոմուլոս շինեց, իսկ Նումա՝ նոյն աստուծոյն անդրին կանգներ է մէջը, երկու երեսով. մատուըները անանկ յարմարցուցած են որ 355 օրուան թիւը կը ցուցընեն, և կ'ակնարկեն այն տարւոյն օրերը՝ որուն ծանօթութիւնը Յանոս կը կարծուի որ տուած ըլլայ:

„ Մեծ և չքեղ տաճար մըն ալ կայ աջէնիդ՝ Սատուռնոսին ընծայուած: Հոն կը պահուին Լեգէոններուն դրօշները և հասարակաց գանձը, որովհետև նոյն իմաստուն արքային թագաւորութեանը ժամանակը, որն որ ոսկեդար կ'ըսուի, վստահութիւնը ոչ երբէք բռնութիւն կրած ունի: Սակայն այդ աստուծոյն համար կ'աւանդեն թէ ոսկին կը սիրէ. և ըմբիշները անոր սեղաններուն վրայ ոսկին կը նուիրեն. և իրեն ընծայուած անգութ բարուցը պատճառաւ՝ Սատուռնալեան կ'անուանեն երգիծաբան տօնաւուրները:

„ Հրապարակը՝ Հռովմայեցւոց ամենէն յաճախած տեղն է: Հոն կ'ըլլայ բոլոր հարկաւոր նիւթոց մեծ վաճառը. և հոն կը տեսնուին անդադար ամենէն ազնիւ բաները. հոն կը ծախուի աճուրդով թշնամեաց աւարը: Հոն կ'ըլլային ընտրութիւնները, և Հռովմայ ժողովրդեան զուարճութիւնները. միով բանիւ, հոն կ'որոշուի տէրութեան օգուտը, և տիեզերաց բաղդը:

„ Այդ յիշատակարանը՝ որ վաճառանոցին մէջ տեղը կը տեսնես, սկզբան շինուած էր նաւի ցռուկներովը, զորոնք 416 թուականին Հռովմայեցիք Անտիոնի բնակիչներէն առին, և իբրև իրենց յաղթութեանը նշանակ մը հոն հաւաքեցին: Բեմ մը կայ, ուսկից ճարտարախօսք կ'ատենաբանէին ժողովրդեան: Ժամանակը այդ շէնքը փճացուցեր է, բայց նորէն նոյն հիմին վրայ շինուեցաւ, և հիմա ալ դարձեալ նոյն վախճանին կը ծառայէ: Շատ անգամ եղեր է որ՝ ինչպէս Արամազդայ գահէն, անկէց ելեր է բոլոր ազգերը սարսափեցնող կայծակը: Բեմին քով տեսնուած արձանը, Մարսիաս երգիծաբանը կը ներկայացընէ. և կը յիշեցընէ դատախազներուն դառն դիպուածները, և յաջող դատաստանի մը վաստակները: Քիչ մը հեռու, Կապիտոլեան լերան զառ'ի վայրը Ռոմլեան բուսած շէնք մը կայ, ուր որ մէկ քանի պարագայից համեմատ ծերակոյտը կը ժողվուի: Հոն աստիճաններով կ'ելլըցուի. և այդ աստիճաններէն է որ Տարկուինոս՝ Սերուիոս Տուլլիոսը վար նետեց:

„ Հրապարակին դիմացը կը տեսնես Կապիտոլինը. ժամանակը յարմար չէ հոն մտնելու. միայն դրսէն զննելը բաւական սեպէ: Քիչ ատենէն աւելի հանդիսաւոր կերպով կը տեսնես զայն, և տեսնալու կ'ըլլաս հոն կատարուած հանդիսից փառաւորութեանը:

„ Կապիտոլինին ետեւն է Տարպէեան ժայռը, ուսկից ըստ Երկոտասան Տախտակաց օրինացը՝ մատնիչները վար կը գահավիժեն: Կարծես թէ կամօք ընտրուած է այդ տեղը յաղթականաց իմացընելու համար, որ փառքն իսկ իրեն վտանգները ունի, և թէ փոխարինէն պատիժը քայլ մը միայն է:

„ Այդ վայելչաշէն տաճարը Ճաղատ Աստղկան նուիրած է յանմոռաց յիշատակ Հռովմայեցի կանանց հայրենասիրութեանը: Գաղղիացիք Կապիտոլինը պաշարած ըլլալով Հռովմայեցւոց աղեղներուն լարերը կը հատնին. ան ատեն անոնց կընիկները իրենց մազերովը անոնց լար կը շինեն. Ծերակոյտն ալ փոխարէն այդ տաճարը կանանց պաշտպանին նուիրեց, և Աստղիկը իրեն գեղեցիկ զարդէն զրկուելով աւելի երկրպագուներ գըտաւ „:

Երբ Սիրոս այս խօսքերը լմնցնելու վրայ էր, քովերնէս մարդիկներու խումբ մը անցնելու եղաւ, որոնց հագուստը և ծանր քալուածքը քուրմ ըլլալնին կը յայտնէր: Հետերնին յղի կով մը կը տանէին, որուն ոսկեզօծ եղջիւրները ծաղկեայ պսակներով զարդարուած էին: Անոնց ետեւէն սուգի երկայն զգեստներ հագած կնիկ մը կ'երթար, որուն քօղը ինչուան գետինը կ'իջնար: Զարմացմամբ կը զննէի այն հանդէսը, և կը ջանայի իմանալ ինչ բանի որոշուած ըլլալը, երբ տեսայ որ Հերա դիցուհւոյն տաճարին ճամբան մտան: “Ինչ բան է, ըսի Սիրոսին. Հռովմայ դիցը անանկ ողջակէզ կը մատուցուի: Այդպիսի զոհեր՝ բնութեան անարգանք են, և նոյն իսկ ամենէն վայրենի ազգաց ալ ատելի կ'երեւան: — Իմաստուն Նուման է, պատասխանեց, այդ արարողութիւնը հաստատողը, և այդ անունը միայն բաւական պիտոր ըլլայ քուկին զարմունքդ փարատելու: Այդ սովորութիւնն որ կը պախարակես՝ անոր համար հաստատուած է որ այլ և այլ զեղծմունքներ արգելու, որոնք կրնան ընտանեաց մէջ խռովութիւն ձգել: Այրի կանայք չեն կրնար տասը ամսուան միջոցէն առաջ կարգուիլ. անոնք որ առանձին պատճառներու համար որոշեալ ժամանակին սպասել չեն կրնար, պէտք է որ նոր կապ մը հաստատելէն առաջ Հերա դիցուհւոյն սեղանին առջեւ յղի կով մը ողջակիզեն: Ժողովրդեան աչքէն փախչելու համար է որ ատիկայ այս ժամանակը ընտրեր է, և դեռ ալ կը վախնայ տեսնուելէն. այն քօղերն ալ որոնցմով որ ինքզինքը ծածկած է՝ ոչ թէ ամօթխածութեան նշանն է, որչափ իրեն ըրածներուն խոստովանութիւնը: Թէ որ ժողովուրդը զինքը տեսնելու ըլլայ, և ոչ իրեն ընելու կրօնական արարողութիւնը կրնայ զինքը անոնց նախատինքներէն փրկել. այլ նաև ինչուան իրեն բնակութիւնն ալ ետեւէն կ'իյնան, որ աւելի սաստիկ նախատինքներով վրէժը առնեն:

„ Թողունք հիմա այդ կնիկը խաղաղութեամբ իր խորհրդաւոր զոհը կատարելու, և մեր ճամբան շարունակենք: Կուիրինալ լեռն որ կ'ելլենք, կը տեսնես նախ Միաբանութեան տաճարը զորն որ 387 տարւոյն Փուրիոս Կամիլլոս Դիկտատորը կառոյց, երկուց կարգաց հաշտութեան առթիւը: Հոն կը ժողվուի ծերակոյտը պէտք եղած ատեն: Քիչ

10219361

մը անգին է Այրական Բաղդին տաճարը, զորն որ Սերուիլլիոս Թագաւորը կանգներ է, ՚ի յիշատակ անչափ բարութեանց՝ որոնցմով որ նոյն դիցուհին իր երկայն կեանքը լցուցեր էր. նոյն բաղդը նաև առաջնորդեց իրեն յաջորդներուն: Հռովմայեցիք աւելի այս դիցուհւոյն՝ որ ամէն աստուածներէն աւելի զօրաւորն է, պաշտօն կը մատուցանեն, որուն նաև այնպիսի մակագիրներով տաճարներ նուիրած են, որ իրեն բարերարութիւնները կը յիշեցընեն: Կայ պաշտօն նաև Կանացի Բաղդին, Հռովմայ պարիսպներէն դուրս, այն տեղը ուր որ Կորիոլանոսին մայրը և կնիկը անոր արդար ցասմանը յաղթեցին. նոյնպէս նաև Կարճաժամ Բաղդին, Նախածնութեան Բաղդին, Ցուասէոյ Բաղդին, որն որ դժբաղդութիւնները կը մերժէ, և այլն: Հռովմայեցւոց կրօնաւոր ժողովուրդը ՚ի սկզբանէ հասկցեր է, որ մարդկային կարողութենէն վեր կարողութիւն մըն էր իրեն բարեբաստութեան պատճառը, և օրինաւոր յարգանք անոր մատուցանելով, անդադար նոր նոր բարիքներ ընդուներ է անկէ:

,, Բայց արդէն ճամբաները քաղաքացիներով սկսեր են լցուիլ. տես թէ ինչպէս իրարու կը վազեն իրենց օրական պիտոյիցը պէտք եղած կրակը հոգալու: Մեծ յանցանք է ժխտելը ինչ և իցէ մարդու. բայց ալ աւելի մեծ է խորանի կրակէն փոխ առնելը: Ասոնք պաշտպանեալներ են որ միշտ ամենաճիշդ են օրուան ծագելուն պէս իրենց տէրերուն դուռը գտնուելու: Մէկալնոնք դատաւորներ են որ իրենց ինկած դատաստանարանները կ՚երթան: Ետևնուն ալ շատ մը դատախազներ կան, որոնք առանց վայրկեան մը կորսնցընելու, կը ջանան իրենց դատին արդարութիւնը ցուցընել, կամ խոստմունքներով անոնց սիրտը շարժել: Այդ երկու երիտասարդները հիւպատոսի մը տղաք են, որ ամէն առտու հռչակաւոր իրաւագիտի մը քովը կ՚երթան դաս առնելու համար. ետևնուն գերի մը կայ որուն յանձն է զանոնք տանիլ ու բերելը. անթին տակը պզտի արկղ մը կը տանի, որուն մէջ մոմով ծեփած տախտակներ կան, սլաքներ և ուրիշ գործիններ գրելու հարկաւոր: Աս ուրիշները դարձեալ, որ խմբովին կը քալեն, աւելի վարի աստիճանի են. պարզ քաղաքացւոց տղաք են, որ հասարակ վարժապետէ մը, ընկերական նախնական պիտոյից վերաբերեալ դասեր առնելու կ՚երթան: Աս զուարթութիւննին քիչ ատենէ վարժապետին խարազանէն պիտի մարի: Դիտէ թէ ինչ կերպով զիրար կը բարևեն: Բարի լոյս, առաւօտեան ողջոյնն է, Ողջ լեր երեկոյեանը, Բարով մնա երբ իրարմէ կը բաժնուին: Օրուան ծագելուն պէս մեծ փոյթ ունին անոնց քովը կանխելու որոնց հպատակութեան և յարգանաց նշան տալ կ՚ուզեն, և կամ ծառայութեան յոյս ունին: Այդ սովորութիւնը մինչև նաև բանակի մէջ ալ կը կատարուի: Արշալոյսը ծագելուն պէս զինուորները հարիւրապետաց կ՚երթան, որոնք հետերնին զինուորական Տրիբունից վրանը կը տանին, և բոլորն ալ միատեղ միաձայն աղաղակով կ՚երթան զօրապետը կը բարևեն:

,, Ամէն դին կը տեսնես գեղացիները, որ իրենց երկրին այլ և այլ բերքերը Հռովմ կը բերեն: Ասոնք որ այդ մեծ և գեղեցիկ ճամբէն կուգան, որ Կուիրինալ լեռնէն մինչև Կապիտոլիոնին ոտքը կը տարածուի, և իրեն լայնութեամբը ըսուած է Լայն ճամբայ, այն լեռներէն կ՚իջնեն ուսկից կը բղխի Տիբերիս: Բերածնին բազմաթիւ հօտեր են, որ թէ ողջակիզի որոշուած են և թէ քաղքին պաշարի: Եզները Եզանց Հրապարակը պիտի տարուին: Այդ հրապարակին մէջ տեղը պղնձէ փառաւոր ցուլ մը կը տեսնուի, որ ինչ բանի որոշուած ըլլալը կը նշանակէ: Խոզերը Խոզից Հրապարակը կը հաւաքուին: Կարմենդալեան դռնէն անդին Ընդեղէնաց Հրապարակն է ուր բանջարեղէնները կը ծախուին. ձուկը՝ Տիբերին մօտ Հրապարակ Ձկանց ըսուած տեղ մը կը ծախուի: Ուտեստի ամէն մէկ ճիւղը իրեն մասնաւոր որոշեալ տեղը ունի, ուր որ ծախողը յոյս ունի առնող գտնելու, և գնողը ուզածը գտնելու: Ինչպէս նաև ազնիւ կերակուրները, օրուան ո՛ և իցէ ժամը համադամոց Հրապարակը կրնան գտնուիլ:

,, Այն այլ և այլ տեղերը, վերակացուներ և պաշտօնեաներ, անդադար կարգ կանոնը պահելու կը հսկեն, որպէս զի կարենան ամէն տեսակ խաբէութեան դէմը առնուլ: Նոյն իսկ Ժողովրդեան Տրիբուններն ալ այդ պաշտօնները չեն արհամարհեր, և անոնցմէ մէկը միշտ շարունակ առաջնկայ է Խոզից Հրապարակին մէջ:

,, Անմիջապէս մեր դիմացը կը տեսնես որ գործաւորաց խումբեր կ՚անցնին, որոնք ուսերնին իրենց արուեստին գործիքները զարկած աշխատութեան տեղերնին կ՚երթան աշխատալից օր մը սկսելու իրաւ, բայց չփոթութենէ և անհանգստութենէ ազատ: Ամէնը այլ և այլ ընկերութեանց միացած են, ամէն մէկը իրեն առանձին գլխաւորովը զորն որ վերակացու կ՚անուանեն: Այդ սահմանադրութիւնը Նումային կը կարծուի, որն որ միշտ իր ժողովրդեան երջանկութիւնը մտածելով, ամենայն ջանք ըրաւ սիրելի ընելու անոր իրեն պարտքերը և իրեն հայրենիքը, և ամենէն նուաստ քաղաքացիներուն դասերն ալ չմոռցաւ. վասն զի իրենք են ծառին արմատները. և որպէս զի գլուխը բարձրանայ, պէտք է որ զիրենք անուցանող գետինը հաստատուի:

,, Այդ բազմութեան մեծ մասը Կուիրինալ և Եսկուիլինեան լերանց զառ՚ի վայրները կը բնակին: Այն տեղուանքը քաղքին կեդրոնէն աւելի հեռու ըլլալով, աղքատաց բնակարաններուն գինն ալ համեմատ է:

Կը շարունակուի:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ